

Jan Brauer

OP DE BRES VOOR HET DEUTSCHTUM IN LIMBURG NATIONAALSOCIALISTISCHE GRENS- POLITIEK IN DE PRAKTIJK (1933-1940)

Abstract

Borders engender cultural and socio-political interaction between states. Especially in border regions, issues of nationality and identity sharpen in times of political tension. As early as 1933, for instance, Limburg faced strong influence of the rising National Socialist Third Reich, partly because of the many thousands of German migrants - 'Rijksduitsers' - who lived and worked there. Fierce propaganda and intimidation had to activate these so-called 'Volksgenossen', but in addition, the Limburgers, as 'race-Germans', also belonged in this Reich, according to Berlin. They had strayed from *Deutschtum* and had to be reclaimed with the use of propaganda. This early invasive socio-political influence process – a clear prelude to the occupation years '40-45' – is examined in this article from German and Dutch sources. What was the impact on the daily lives of border residents, who traditionally fostered close ties with neighbours across the border? To answer this question, this article presents new cross-border regional research in the periphery of Limburg as a contribution to the broader historiography of Dutch WWII-history.

De landsgrens is bij uitstek een belangrijke plek voor actie en interactie tussen machtsgebieden, nationale staten en hun burgers. Daar, aan de slagboom, is de historische polsslagen goed voelbaar en werkt de grens als een soort sensor voor dreigend gevaar, of zoals cultuurfilosoof Peter Sloterdijk het aanduidde: 'Wat de huid is voor een mens, is de grens voor een staat'.¹ Grenzen werken als katalysator voor de culturele en politieke interactie tussen staten, ze sturen maatschappelijke veranderingsprocessen in de grensregio aan beide kanten. De grens kan zowel mensen scheiden, als verbinden. In politiek spannende tijden worden de grenzen strakker getrokken en verscherpen juist aan de staatsgrens kwesties rond nationaliteit en identiteit. Dat gold ook voor de Nederlands-Duitse grensregio in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog toen het opstomende Derde Rijk zich met propaganda en bedreigende acties aan de Nederlandse oostgrens meldde. De Limburgse grensregio kon vanaf 1933 zeker op bijzondere aandacht rekenen van het nieuwe regime, onder meer vanwege de tienduizenden Rijksduitsers die er woonden en werkten. Deze *Volksgenossen* wilde men immers snel mobiliseren voor de nationale revolutie, maar ook de 'stamverwante' Limburgers moesten zich maar snel aansluiten, zo vond Berlijn. Die waren in de decennia daarvoor weliswaar

¹ Uitspraak uit 1996, geciteerd in: Paul Scheffer, *De vrijheid van de grens* (Amsterdam 2016) 17.

flink ‘verholländert’, maar met propaganda en toegesneden culturele programma’s kon dat afglijden van het *Deutschtum* worden teruggedraaid. Hoe ging dat politieke beïnvloedingsproces van Limburg in zijn werk? Ook wordt onderzocht wat de impact daarvan was op het leven van de grensbewoners, die traditioneel sterke grensoverschrijdende sociale, culturele en economische banden koesterden met de burens aan de andere kant. We krijgen zo ook meer zicht op de bijdrage van grensoverschrijdend regionaal onderzoek in de periferie aan de historiografie, in het bijzonder die over Nederland en de Tweede Wereldoorlog. Er volgt eerst een schets van de vroege invasieve krachten van het Derde Rijk en Limburgse reacties daarop.²

Dr. Eggert Reeder, de *Regierungspräsident* in Aken, had in maart 1935 in zijn kantoor de lokale politiechef en de Duitse consul in Limburg op bezoek voor een diepgaande gedachtewisseling. Reeder was juli 1933 als 40-jarige topambtenaar en jurist benoemd tot hoogste bestuurder in het district Aken.³ Dat was de geboortestad van dr. Hans Nockemann, de streberige 30-jarige jurist, die er in mei 1933 hoofd van de *Staatspolizei* werd.⁴ Uit Heerlen kwam de 40-jarige jurist dr. Reiner Kreutzwald over, die daar sinds september 1934 het Duitse consulaat leidde. Deze ambitieuze functionarissen stonden aan het begin van een glanzrijke carrière in het Derde Rijk – allen prominent NSDAP-lid, terwijl Reeder en Nockemann ook nog actieve SS-functies bekleedden. Alle drie werden ze al vroeg betrokken bij de voorbereidingen van de expansie van het Derde Rijk in westelijke richting. Reeder wilde zijn beide gasten in maart 1935 vooral spreken over de grote uitdaging die er lag net over de grens, namelijk het revitaliseren van het *Deutschtum* bij de Limburgse burens. Consul Kreutzwald stuurde een uitgebreid gespreksverslag aan het Duitse gezantschap in Den Haag. Hij rapporteerde overigens voortdurend over de politieke stemming in Limburg.⁵

Reeder zag een grote *Grenzlandaufgabe* voor Aken. Vanuit deze stad moest het *Deutschtum* in het aangrenzende Nederland – en ook België – ‘grenzpolitisch’ met Duitsland worden versterkt. Limburg was nog tot 1867 lid van de Duitse Bond geweest,

2 Jan Brauer (Belfeld, 1956) promoveerde in 2022 aan de UvA op het proefschrift *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's 1930-1940* (Hilversum 2022) op basis van onderzoek in Duitse en Nederlandse archieven. Dit artikel is deels gebaseerd op de inhoud van het gepubliceerde proefschrift.

3 N.K.A.C in ‘t Veld, *De SS in Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (Den Haag 1976) deel 1, 477-478.

4 *Ibidem*, 455-457; karakterisering uit zijn personeelsdossier: ‘strebsam, ehrgeizig, peinlich genaue Pflichtauffassung, dabei sehr kritisch’, daarnaast ook ‘kompliziert, skeptisch’.

5 Bericht Kreutzwald aan Gezantschap Den Haag, 16 maart 1935, in: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes te Berlijn (PA AA), RAV 161.1 Geheimsachen Maastricht (Heerlen) Bd 20.

Dr. Reiner Kreutzwald, Duitse consul in Heerlen, 1934-1937 [Afbelding uit brochure *Festprogramm zum II. Bundesfest - Deutscher Ketteler-Bund in Limburg*, 2 juni 1935]

maar was volgens Reeder de laatste decennia door de Duitsers sterk verwaarloosd. Limburg behoorde lang tot de sociaaleconomische zone rond Aken en de omgangstaal was er veelal Duits, ook op school. Daarenboven werd in kerken vaak in het Duits gepreekt. Door talloze huwelijken was men ook ‘völkisch verbonden’. Kortom Limburg was in wezen ‘kulturell und wirtschaftlich deutsch und nicht holländisch’, aldus Reeder.⁶ In de eerste decennia na 1900 kreeg Limburg een grote instroom van mensen uit Holland, nadat de Nederlandse staat het economisch belang van steenkool had ontdekt. Met de komst van de mijnen transformeerde het agrarisch-landelijke Limburg in razend tempo in een bruisende industriële smeltkroes. De ‘Verholländerung’ werd versterkt tijdens de Grote Oorlog, toen het gebied vier jaar lang bot van Duitsland was afgesneden. Door die sterke scheiding en de import-Hollanders ‘wurde Limburg vollständig der deutsche Charakter genommen’.⁷ Vervolgens verzonk Duitsland na de oorlog in een chaos, terwijl in de inflatiejaren de *Reichsmark* het aflegde tegen de sterke gulden. Logisch dat Holland toen meer aantrekkingskracht had op de Limburgers. De strakke deviezenpolitiek

6 *Ibidem*.

7 *Ibidem*.

van het Derde Rijk zorgde voor extra barrières en belemmerde het kleine grensverkeer; de mensen kwamen voor zaken en ook voor de dagelijkse boodschappen niet meer de grens over, naar Aken.

Met zijn gesprekspartners zag Reeder daarnaast als reëel gevaar dat de Duitse kolonie in Nederland verder zou afdrijven omdat het Duitstalige onderwijs terugliep. De *Deutsche Schule* in Heerlen kon slechts 10 procent van het aantal kinderen van Duitse ouders in de mijnregio bedienen. Duitse kinderen raakten zo vervreemd van de *Heimat* en sleepten hun ouders daarin mee. Reeder wilde niet alleen meer scholen bouwen, maar vanuit Aken ook een cultureel en economisch programma optuigen voor Limburg. Films, concerten en culturele uitwisselingen moesten ervoor zorgen dat het Duitse culturele overwicht in Limburg werd hersteld. Deze *Grenzlandfragen* in het westen en de positie van de *Auslandsdeutsche* waren volgens Reeder strategische succesfactoren voor het Derde Rijk. Dat thema wilde hij daarom krachtiger agenderen in het Berlijnse machtscentrum, waar de ogen voor de noodzakelijk geachte *Lebensraum* voor het Derde Rijk toch vooral op Oost-Europa waren gericht.

Eggert Reeder aanwezig bij Kulturdagen DeVlag te Gent, 6 augustus 1941 [fotocollectie CegeSoma, fotonummer 32667]

Deutsches Konsulat in Limburg

Hoe groot was dat contingent *Auslandsdeutsche* in Limburg destijds? Nederland telde in 1930 ruim 100.000 Duitsers, waarvan er bijna 40.000 in Limburg woonden en werkten – vooral mijnwerkers en arbeiders in aanverwante bedrijven met hun gezinnen.⁸ Het aantal mijnwerkers liep overigens sterk terug, van circa 7.500 in 1930 naar zo'n 2.500 in 1935. Ook andere Duitse arbeiders trokken weg, en wel om twee redenen: de aantrekkingskracht van de aangezwengelde Duitse economie en omdat Den Haag in de crisisjaren de arbeidsmarkt steeds meer afschermdde voor buitenlanders. Bij inkrimping ontsloegen bedrijven de buitenlanders vaak als eerste.⁹ In 1935 woonden er nog ruim 32.000 Duitsers in Limburg; het bevolkingsaandeel was met een paar procent gezakt naar 5 procent, maar in grensdorpen als Kerkrade, Eygelshoven en Schaesberg kon dat nog tussen de 10 en 20 procent bedragen. Limburg telde ook tientallen kloosters van Duitse ordes uit de Von Bismarck-era, met circa vijfduizend Duitse paters en nonnen. Dat waren voor Berlijn in principe geen *Volksgenossen* die hoorden bij de *Deutsche Kolonie*; dat gold ook voor de zevenhonderd Duitse joodse vluchtelingen die na 1933 in de provincie werden opgevangen.¹⁰

Voor het papierwerk voor reis, verblijf, werk en familie zaken konden de Limburgse Duitsers terecht bij het *Deutsches Konsulat*. Dat was in juni 1930 met een tiental stafmedewerkers van Maastricht verplaatst naar het drukke mijncentrum Heerlen.¹¹ Na 1933 voegde het Duitse diplomatieke corps zich in het nationaalsocialistische gareel. Zittende, ervaren diplomaten moesten zich aanpassen en voortaan konden alleen 'ariërs' en partijleden carrière maken binnen de dienst. Consulaatsposten kregen naast het bevorderen van de handel en de culturele banden steeds meer politieke taken. Aan het loket werden de Limburgse Duitsers geregeld onaangenaam verrast door de nieuwe 'volkspolitische' regelgeving van de nationaalsocialistische staat. Joodse Duitsers die voor reisdocumenten aanklopten, kregen er te horen dat ze geen Duitser meer waren; ze waren, buiten hun weten, namelijk 'ausgebürgert' en daarmee stateloos geworden.¹² En remigratie naar de *Heimat*

8 Brauer, *Over de grens* 89. Volkstelling 1930: 102.000 Duitsers; in Limburg neemt het aantal af naar 32.500 in 1935 en zakt daarna nog onder 29.000, vooral geconcentreerd rond de mijnbedrijven.

9 Overzicht consul Kreutzwald voor Gezantschap Den Haag, december 1935, in: PA AA, 161 120 Geheimsachen (Maastricht); Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 69-74, 98.

10 H. van Regens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2013) 31.

11 Het adres: Lindeplein 30, thans Burg. De Hesseplein. April 1938 verhuisde het consulaat terug naar Maastricht, Stationsstraat 9. In Venlo was een vice-consulaat gevestigd.

12 Circa 39.000 Duitse burgers ondergingen een dergelijke procedure, volgens de wet *Aberkennung der*

was alleen mogelijk voor ‘politisch gut gerichtete’, raszuivere volksgenoten. Het consulaat verstrekke hiervoor inlichtingen aan de centrale remigratiedienst, het *Rückwandereramt*, en regelde de administratieve afwikkeling voor terugkeer.

De consul organiseerde de nationale vieringen voor de Duitse kolonie, bedoeld om de Germaanse volksgemeenschap te smeden. Het Derde Rijk kende een volle feestkalender, die elk jaar op 18 januari begon met de viering van *Reichsgründungstag*, gevolgd door 30 januari, de dag van de machtsovername in 1933 waarop Hitler tot rijkskanselier was benoemd. In maart volgde *Heldengedenktag*, voor de voor het vaderland gevallen soldaten. Dan kwam 20 april, *Führergeburtstag*. Dat ging zo het hele jaar door. In Limburg coördineerde consul Kreuzwald deze toogdagen, die steevast gepaard gingen met vlaggen, nationale strijdlieden en propaganda. Omwille van de openbare orde en rust trachtten de Heerlense burgemeester Marcel van Grunsven en de politiecommissaris Leo Offermans deze bijeenkomsten aan banden te leggen: besloten avonden alleen voor Duitsers, uniformverbod, geen opvliegende sprekers, geen betoging en banieren bij de ingang van de zaal. Toch konden zij de nazivlag niet helemaal uit het straatbeeld weren nadat die in september 1935 wettelijk tot nationale Duitse rijksvlag was verklaard. Voortaan wapperde de hakenkruisvlag op feestdagen dus aan alle officiële Duitse gebouwen in Nederland. Ook particulieren bekenden kleur. Om een idee te geven: de politie in Heerlen telde in april 1938 op Hitlers verjaardag 129 vlaggen aan de gevels! In Kerkrade, Brunssum en Venlo waren het er circa 40, in Maastricht 14.¹³

In januari 1935 maakte consul Kreuzwald zich in Heerlen impopulair toen hij trachtte de vertoning van de in Duitsland verboden bioscoopfilm *Im Westen nichts Neues* te dwarsbomen. De Nederlandse première van deze populaire anti-oorlogsfilm, in 1931 in Venlo, had duizenden Duitse film liefhebbers van over de grens getrokken. Dat kon in Heerlen ook, dacht het Hollandia-theater. Kranten adverteerden voor deze spraakmakende film, gebaseerd op de roman van Erich Maria Remarque ‘over het onmenselijke oorlogsmonster’ en die derhalve uit Duitsland was verbannen.¹⁴ Dat stoorde consul Kreuzwald, omdat het feitelijk niet klopte. Weliswaar was Remarques boek in 1933 openlijk door nazi’s op straat verbrand en verboden verklaard, maar de schrijver leefde ‘vrijwillig’ in Zwitserland. Kreuzwald schreef aan de directie van het *Limburgsch Dagblad* dat een politieke aanval op een bevriende buurstaat niet paste in het door hem zo gewaardeerde

Staatsangehörigkeit van 17 juli 1933. De meesten waren al in het buitenland; hun bezittingen werden geconfisqueerd. Brauer, *Over de grens* 103-105.

- 13 Reichsflagengesetz 15 september 1935; inventarisatie Procureur-Generaal (PG) Den Bosch april 1938, in: Brabants Historisch Informatie Centrum te Den Bosch (BHIC) 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 63.
14 *Limburgsch Dagblad*, 21 januari 1935. Remarque werd pas in 1938 ‘ausgebürgert’.

blad. Ook benaderde de consul rechtstreeks de advertentieman van de krant, maar deze liep direct naar zijn baas, directeur Arnold Hoefsmid. Die reageerde als door een wesp gestoken en maakte Kreuzwald telefonisch streng duidelijk ‘dat noch Berlijn, noch Hitler, noch de Duitse Consul te Heerlen’ iets in zijn bedrijf te vertellen had. De overvallen consul riposteerde voorzichtig dat het toch vrij was om iedereen te spreken, waarop Hoefsmid kortaf antwoordde: ‘In geen geval iemand van mijn personeel, want wij zitten hier nog niet in Duitsland.’¹⁵ De consul had bovendien de bioscoop-exploitant onder druk gezet, maar ook die gaf geen krimp: ‘Waar bemoeien ze zich mee?’. Hij besloot de advertentie nogmaals te plaatsen. De filmvertoning ging door en trok veel Nederlandse én Duitse kijkers. Er zijn meer van dergelijke interventies van Kreuzwald geweest. Zo kreeg de Heerlense politie geregeld meldingen over politieke druk op Duitse ondernemers en winkeliers in Limburg. Zij konden rekenen op een boycot van hun bedrijf en op uitsluiting uit de Duitse gemeenschap als ze zich niet snel genoeg volgzzaam opstelden.¹⁶

Begin 1934 kreeg politiecommissaris Offermans signalen dat de *Deutsche Schule* in Heerlen radicaliseerde.¹⁷ De school met een katholieke en een evangelische afdeling van respectievelijk 220 en 160 leerlingen was gaandeweg gelijkgeschakeld. Na 1933 mochten van Berlijn alleen Duitse leraren, die lid waren van de nationaal-socialistische lerarenbond, als *NS-Erzieher* voor de klas staan. Duitse geschiedenis, volkskunde en rassenleer kwamen prominent op het lesprogramma. De Limburgse schoolinspectie constateerde desgevraagd dat het wel meeviel: naast het portret van de *Führer* als Duits staatshoofd, hing netjes ‘onze’ koningin Wilhelmina, bovendien waakte het bisdom Roermond over het katholieke karakter. Commissaris Offermans bleef bezorgd, met name over de buitenschoolse activiteiten. De jonge leraren Laprell en Laufer gaven buiten schooltijd militaire ‘africhtingstrainingen’, een verkapte *Hitlerjugend*-opleiding. De 21-jarige Laufer was in zijn vrije tijd de *NSDAP-Jugendleiter* in Limburg, later voor heel Nederland.¹⁸ Voor de vieringen in de Duitse kolonie werden de schoolkinderen door beide leraren geprepareerd in het voordragen van politieke spreekkoren en strijdlieden met teksten die

- 15 Brief Kreuzwald aan directie *Limburgsch Dagblad*, 26 januari 1935 en Rapport Politie Heerlen, 28 januari 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 152.
16 Kreuzwalds opvolger dr. Walter Weyrauch dreigde april 1938 mr. Albert Haex, directeur Oranje-Nassau Mijl, met zware economische sancties voor dit internationale concern, als hij niet zorgde voor een mildere toon van de Limburgse pers tegenover het Derde Rijk en ook tegenover NSDAP’ers onder zijn werknemers. Brauer, *Over de grens* 107-109.
17 Nederland telde destijds 14 *Deutsche Schulen*, vanaf eind negentiende eeuw opgericht door lokale particuliere schoolverenigingen voor kinderen van onder meer Duitse diplomaten en zakenlieden, die voor langere tijd in Nederland woonden.
18 Commissaris van Politie (CvP) Heerlen aan PG Den Bosch, 24 januari 1935 en 3 april 1935, in: BHIC, 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 13.

bolstonden van symboliek, heroïek, bloed en wraak. Tijdens een nationale viering in een Heerlens zaaltje in januari 1934, zong het schoolkoor teksten als 'Deutschland erwache, und Juda den Tot'[sic]. Het *Limburgsch Dagblad* schreef daarover: 'We schrokken ervan dit uit reinen kindermund te hooren.'¹⁹

In november 1938 stelde SDAP'er Willem Drees Kamervragen aan de minister van Onderwijs over de 'propaganda der *Auslandslehrer*' op deze scholen, die conform de onderwijswet grotendeels werden bekostigd uit de staatskas. In hun schoolatlassen was Nederland nota bene al ingekleurd als Duits gebied, behorend tot de Germaanse cultuur. Aan deze Duitse indoctrinatie moest geen overheids-geld worden besteed, zo eiste Drees; het waren in zijn ogen immers Duitse, geen Nederlandse scholen.²⁰ Maatregelen bleven uit, want Den Haag wilde de Duitse burenen als belangrijke handelspartner niet irriteren, zeker niet in crisistijd. Ook de Duitse school in Venlo was intussen gelijkgeschakeld. In 1939 werd er een nieuwe Duitse school in Geleen geopend.

Gestapo over de grens

De agenten van de *Geheime Staatspolizei* (Gestapo) uit Aken kwamen regelmatig bij het consulaat informeren over gedrag en houding van bepaalde Duitsers in Limburg. Het bureau aan de Theaterplatz in Aken telde in 1937 een staf van 140 mensen. Een flinke afdeling bracht ook politiek Nederland systematisch in kaart: wat is de publieke opinie over het Derde Rijk, wie zijn de tegenstanders en wie sympathiseert? Maar ook: hoe is de stemming in de Duitse kolonie, en vooral: waar zitten de 'Exilanten', de politieke vluchtelingen uit Duitsland? Zeker in de eerste jaren van het Derde Rijk was controle aan de grens en op alles wat daar overheen ging cruciaal voor Berlijn. Elke grensganger werd streng gecontroleerd evenals alle informatie – post, drukwerk, telefoon – die het land binnenkwam, zeker in de drukke mijnregio. Bij de belangrijkste grensovergangen kwamen Gestapo-posten, de *Grenzpolizeikommissariate*, die de douane voortaan aanstuurden. In zijn maandrapportages aan Berlijn schreef Nockemann uitgebreid over het grensverkeer, omdat de intensieve grenscontacten de Duitse burgers konden beïnvloeden. In februari 1935 had hij een hulpkantoor geopend op *Neustrasse* nr. 55 in Herzogenrath pal op de grens met Kerkrade, oftewel de Nieuwstraat, de legendarische 2 kilometer lange straat die de grens vormt. Hier was extra controle nodig, omdat er altijd onoverzichtelijk grensverkeer was voor werk,

¹⁹ *Limburgsch Dagblad*, 19 januari 1934.

²⁰ *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 30 november 1938. Vaststelling van hoofdstuk VI (Dept. OKW) der Rijksbegroting voor 1939, 642, 643.

Grenskantoren Gestapo langs de Nederlandse grens, ca. 1935 [proefschrift Jan Brauer, *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940* (Hilversum 2022) 39]

handel, smokkel, vertier en familiebezoek. In de drukte konden hier uitgeweken politieke tegenstanders van het Derde Rijk, het Exil-verzet, eenvoudig de grens passeren. Kaderleden van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD), de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) en de vakbonden strenden vanaf Nederlandse bodem tegen het Hitlerregime. Naast de Joodse vluchtelingen kwamen er vanaf 1933 circa vijfduizend politieke emigranten naar Nederland; circa 1500 van hen waren dagelijks druk met verzetswerk en onderhielden contact met verzetscellen in de *Heimat*.²¹ Dat netwerk wilde de Gestapo oprollen. Men wist dat er geregeld geheime vergaderingen op Nederlandse bodem plaatsvonden, waarvoor kameraden even de grens over slopen. Naast koeriers gingen er veel tijdschriften en pamfletten de grens over. Nederlandse kameraden loodsten koeriers stiekem over de 'groene grens', door struikgewas ver van de slagboom, en zij hielpen met de tijdschriftensmokkel. Heerlen was een knooppunt. Zo was het huis van Albert Potze, de districtsleider van de Communistische Partij van Nederland (CPN), volgens Nockemanns rapportage aan Berlijn in 1934, 'der Hauptsitz der Emigranten im holländischen Grenzgebiet'.²² De Gestapo kwam stiekem de grens over om de

²¹ Brauer, *Over de grens*, 160-235.

²² Maandrapportage Gestapo Aachen aan Gestapo Amt Berlin, januari 1934, in: Bundesarchiv, R58

activiteiten van de politieke emigranten in Nederland in kaart te brengen. In eigen land kon men elke tegenstander 'rücksichtslos' met alle denkbare terreur oppakken, maar buiten Duitsland kon dat niet. De Gestapo liet daarom informanten in emigrantenkringen infiltreren. Al in januari 1934 snoefde de eerste Gestapo-baas Rudolf Diels in de Duitse krant dat zijn dienst elke 'deutschfeindliche' actie in het buitenland kende. Dat was de oogst van de tientallen informanten die op pad werden gestuurd; in de archiefstukken zijn zij aangeduid met *V-Mann*, *V-Leute*, of *Vertrauensleute*. Het wemelde in Limburg van de spionnen, zo merkte de politie in de grensplaatsen.

Eind november 1934 kwam Hans Nockemann naar Heerlen voor een kennisgeving met collega Leo Offermans. Hij vroeg om samenwerking bij het bestrijden van de drukwerksmokkel en het communistische grensverkeer. Offermans hield de boot af, gaf aan dat hij weinig middelen had. Hij wilde wel, conform de wet, optreden tegen hinderlijke politieke activisten onder de vreemdelingen en ook als het staatshoofd, rijkskanselier Hitler, werd beledigd.²³ Nockemann stuurde nog een dankbriefje en tipte Offermans dat in een huis in Vaals een grote partij links drukwerk klaarlag voor verspreiding in Duitsland.²⁴ Daar wilde hij graag meer over weten, maar Offermans voelde er niets voor om in actie te komen. De minister van Justitie had per circulaire aan alle betrokkenen bij de grensbewaking en bij vreemdelingenzaken laten weten dat informatieverzoeken van Duitse instanties die eerder veelal informeel 'onder collega's' werden geregeld voortaan alleen via de diplomatieke kanalen mochten lopen. Daarom koos de Gestapo soms voor onorthodoxe operaties over de grenzen, waarbij men niet terugschrok voor ontvoeringen. Het Derde Rijk hechtte nu eenmaal weinig waarde aan de soevereiniteit en integriteit van andere staten; de geldende volkenrechtelijke normen werden gemakkelijk overschreden.²⁵

De Gestapo-methoden van Nockemanns spionnen riepen steeds vaker ergernis op in Zuid-Limburg en noopten Justitie tot actie. Op 26 april 1935 besloot de minister van Justitie op advies van Offermans tot uitwijzing van *V-Mann* Johann Zweiböhmer. Deze 41-jarige werkloze mijnwerker liep rond met een pasje dat was ondertekend door de *Polizeipräsident* van de *Staatspolizeistelle* in Aken, Nockemann dus. Daarmee kon hij ongehinderd de grens over. Zweiböhmer woonde sinds 1923 in Heerlen; van trouw katholiek was hij omgeturnd naar vurig NSDAP-er, hetgeen

Reichssicherheitshauptamt (RSHA), inv.nr. 3588.

23 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 28 december 1934, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 152.

24 Nockemann aan CvP Heerlen, z.d. (dec. 1934), in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 152.

25 H.E. Tutas, *Nationalsozialismus und Exil. Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der deutschen politischen Emigration 1933-1939* (München-Wien 1975) 188-203. Voorbeelden van ontvoeringen in Brauer, *Over de grens*, 34-38.

hij onderstreepte met een Hitler-snorretje. Het schamele steungeld van het Duitse consulaat vulde hij aan met klusjes als *V-Mann*. Geregeld wisselde hij informatie uit met Gestapo-agenten in een café net over de grens. Zweiböhmer zocht ook vertrouwelijk contact met Heerlense agenten, maar die hadden hem in de peiling. In Duitse kring was men bang voor Zweiböhmer, omdat iedereen wist van zijn Gestapo-connectie. Hij kwam onaangekondigd op 'huisbezoek' en zette arbeiders onder druk om lid te worden van de nationaalsocialistische vakbond *Deutsche Arbeitsfront*. In 1934 probeerde hij een Duitse jonge vrouw in Heerlen over te halen om te scheiden van de Nederlandse man met wie ze nog maar kort (en gelukkig) getrouwd was. De *V-Mann* vond dat ze een Duitser had moeten kiezen en loog dat haar man haar bedroog. Hij kon gemakkelijk een scheiding voor haar ensceneren en in Aken een uitkering voor haar regelen. Flink overstuur vertelde de vrouw het hele verhaal op het politiebureau. Naast de grenspas beschikte de politie over Zweiböhmers onkostendeclaratie aan de Gestapo. Er was geen twijfel over zijn spionnenbestaan; vandaar dat de minister van Justitie hem uitwees.²⁶

Gestapo grenspas van Johan Zweiböhmer [Brabants Historisch Informatie Centrum, toegangsnummer 1862 Procureur-generaal te 's-Hertogenbosch 1933-1940, inv.nr. 103]

26 Rapport politie Heerlen, 13 augustus 1934 en Uitwijzing Zweiböhmer, 26 april 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 103.

Op 4 april 1938 werden drie Duitsers in een Heerlens café opgepakt. Een Akense Gestapo-rechercheur die in een auto op honderd meter afstand stond te wachten, moest ook mee naar het bureau. Commissaris Offermans was er zeker van dat met deze actie een ontvoering was voorkomen van twee Duitse sociaaldemocraten. Zij leefden in Exil in Brussel en waren betrokken bij een groot verzetsnetwerk rond Aken. Een verrader had hen met een smoes voor overleg naar Heerlen gelokt. De arrestanten werden na zes weken Huis van Bewaring in Maastricht uitgewezen – de socialisten naar België en de verrader naar Duitsland. De Gestapo-rechercheur die het zaakje had opgezet, was meteen naar huis gestuurd. Op het bureau in Aken was men ontstemd over Offermans' interventie.²⁷

Het letterlijk grensoverschrijdende gedrag van de Gestapo belandde ook op het bureau van de minister van Justitie in Den Haag. Tegen openlijke Duitse politieke infiltratie en ongepast Gestapo-handelen wilde de regering wel optreden, maar het moest niet te opzichtig gebeuren. Men koos een pragmatische, voorzichtige politieke koers tegenover het Derde Rijk. Vooral de minister van Buitenlandse Zaken pleitte tot eind 1939 voor dit milde beleid, uit staatsbelang en economische noodzaak. Over de terreur, de vervolgingen en de afbraak van de rechtsstaat in het Derde Rijk werd door de regering slechts binnenskamers met afschuw gesproken.

NSDAP-ers op straat

De autoriteiten in de Nederlandse grensplaatsen hadden ook veel te stellen met onstuimige NSDAP'ers, die al meteen na de machtswisseling in 1933 aan de slagboom verschenen en zich manifesteerden in de Duitse kolonie. Het partijprogramma vermeldde immers: 'So (...) verzichten wir auf keinen Deutschen der außerhalb der deutschen Staatsgrenzen (...) lebt'.²⁸ De NSDAP was al vroeg present in Limburg: in maart 1933 meldde de gepensioneerde Kgl. *Preussische Hauptmann* Schmitz uit Vaals zich in Maastricht bij gouverneur Eduard, baron van Hövell tot Westerflier om zijn diensten aan te bieden. Indien gewenst kon hij als sportleider van de NSDAP *Landesgruppe Niederlande* Duitsers die problemen veroorzaakten wel tot de orde roepen. Zijn volksgenoten dienden zich in Nederland immers correct te gedragen en niemand lastig te vallen. In de *Heimat* had zijn partij al aardig orde op zaken gesteld, dat kon hier ook; in zijn woonplaats Vaals hielp hij geregeld de

27 Brauer, *Over de grens*, 69,70.

28 Het citaat vervolgt met: 'im Hinblick auf seine volkstümliche Zugehörigkeit zum Deutschen Reich', in: *Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken*, Gottfried Feder (Hrsg) (München 1935⁴) 40,41.

Nederlandse douaniers met lastige landgenoten. De verbaasde gouverneur maakte de oude houwdegen meteen duidelijk dat geen enkele Nederlandse instantie van zijn aanbod gebruik zou willen maken, omdat dit soort problemen altijd via diplomatieke kanalen werden opgelost. Hij wees Schmitz de deur en vermeldde nog streng het verbod om openlijk als nationaalsocialist in uniform over straat te gaan. De kapitein vroeg ook nog of hij een wapen mocht dragen, waarop de verblufte commissaris hem wees op de daarvoor geldende vergunningsprocedure.²⁹ De burgemeester van Eygelshoven kreeg rond deze tijd van de lokale NSDAP-leider een soortgelijk aanbod om als hulppolitie op te treden.

Ook Den Haag kreeg al snel signalen over de politieke onrust aan de oostgrens, vooral in Vaals, Venlo, Beek bij Nijmegen en Glanerbrug verschenen luidruchtige nazi's met vaandels bij de grensovergangen. Erg onrustig was het in Kerkrade, in de altijd drukke Nieuwstraat of *Neustrasse*. Daar marcheerden op de stoepen aan Duitse kant geregeld nazi's in uniform. Juist aan de grens kwamen zij hun ideale luidkeels uitventen en als het even kon gingen ze op de vuist met tegenstanders, met name communisten en socialisten. In augustus 1933 viel er zelfs een dode in de Nieuwstraat, toen de Duitse politie een in Nederland wonende Duitse nazi-tegenstander bij een arrestatie neerschoot. Verontruste burgers uit Kerkrade riepen in een pamflet *Aan de bewoners van Zuid-Limburg* om maatregelen en om een boycot van Duitsland.³⁰ De politie had inmiddels de handen vol aan de vele opstootjes tussen voor- en tegenstanders, en aan de registratie van de Duitse vluchtelingen die de grens overkwamen.

Al in juli 1933 had de commissaris Offermans in Heerlen de 30-jarige Konrad Tykfer, die optrad als NSDAP *Gauleiter* voor Limburg, met drie medewerkers aangezegd het land te verlaten. Zij intimideerden landgenoten en zetten hen onder druk om partijlid te worden. Tykfer had in een Duits partijblad opgescheept over de snelle opmars van de NSDAP in Limburg sinds 1932 – er waren al 8000 volgelingen! Weliswaar waren er door de hele provincie goedbezochte nationale avonden, maar het liep zeker niet storm met de aanwas van NSDAP-leden in Limburg, zoals Tykfer had gepocht. Linkse Duitse arbeiders bestreden de nazi's fel en veel Duitse Limburgers waren rustig genesteld in de Limburgse samenleving en wilden niets van politiek weten. Daarom voerde de NSDAP de druk op, die zowel thuis als op het werk werd gevoeld, zoals ook bleek uit de klachten die de politie kreeg.³¹

29 CdK aan minister Binnenlandse Zaken (ongedateerd, april 1933), in: HCL, 04.05 Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg, inv.nr. 487.

30 Pamflet augustus 1933, in: Gemeentearchief Kerkrade 101, inv.nr. 4769.

31 Uiteindelijk telde de NSDAP in Nederland circa 3000 leden; althans mensen die openlijk lid waren. Het aantal sympathisanten onder de Duitsers in Nederland is onbekend. Brauer, *Over de grens*, 92.

**Aan de bewoners
van Zuid-Limburg.**

Veertien dagen geleden
werd een inwoner van Kerkrade, terwijl hij zich op de neutrale straat, de Nieuwstraat bevond,
onverhoeds door Nazi's aangevallen,
meegenomen, en op het politiebureau te Herzogenrath door vier met gummiknuppels gewapende S. A.-lieden
bewusteloos geslagen.
Zijn eenige misdaad was, dat hij anders over Hitler dacht dan de nazi's.
Voetballende schooljongens uit Kerkrade, die oneenigheid hadden met een troep Duitse kinderen en daarbij plagend „Heil Moscou” riepen, werden door S. A.-lieden
met revolvergeschoten
naar Nederlandsch grondgebied teruggejaagd.
Donderdag 10 Augustus 's avonds om half acht werd een inwoner van Kerkrade, terwijl hij zich
van geen kwaad bewust
aan de ingang van de wielersbaan Sport-Arena te Herzogenrath bevond, door een
Duitschen politie-agent neergeschoten.
Zijn eenige misdaad was, dat hij geen vereerder van Hitler was.
De laffe moordenaars wisten niets anders te doen dan te beweren, dat het slachtoffer
een spion en een communist was.
Waren de Sint-Jozefsgezellen, die te München door de nazi's mishandeld zijn, ook spionnen en communisten?
In Sport-Arena worden vrije Nederlanders
gedwongen op te staan
bij het spelen van het Horst Wessellied en het Deutschlandlied, de liederen van hen, die ons in Zuid-Limburg
door spionnen omringen.
Hierop past slechts één antwoord.
Ga niet naar Duitschland, naar het land waar gummiknuppel en revolver regeeren,
Ga niet naar Sport-Arena, ga niet naar Königswinter, naar den Eifel, naar het Ahrdal.
Versteer Uw geld in eigen land! Blijft hier!
Koopt niet Duitsch, koopt Nederlandsch
en als dit er niet is, koop dan goederen uit een land waar de burgers vrije menschen zijn. Vraagt Uw winkelier: „Is dat Duitsch?”, en als hij „Ja” zegt, weigert gij, en vraagt **Nederlandsch fabricaaf.**

BOYCOT DUITSCHLAND.

Pamflet Kerkrade 'Aan de bewoners van Zuid Limburg', augustus 1933 [Gemeentearchief Kerkrade, Processen-verbaal en andere stukken betreffende grensincidenten, toegangsnummer 101, inv.nr. 4769]

Na zijn uitwijzing continueerde Tykfer zijn partijwerk gewoon vanuit Aken, en in Heerlen stonden steeds weer nieuwe leidersfiguren klaar. Het *Limburgsch Dagblad* schreef een paar maanden later over het schrikbewind dat NSDAP-man Jacob Nacken voerde over de Duitse gemeenschap in Heerlen. Hij dreigde lastige dissidenten met opsluiting in een concentratiekamp en hij riep landgenoten op om 'vijandige elementen' binnen de Duitse kolonie aan te geven. 'Zou het overigens geen tijd worden eens radicaler in te grijpen in dit gewroet van vreemdelingen,

die op onzen bodem gastvrijheid genieten?', vroeg de krant zich af.³² Ook over de grens was Nacken actief. Zo begroette hij op zondagmiddag 21 oktober 1934 bijna duizend *Auslandsdeutsche* in een zaal in Aken. Die waren met bussen uit Limburg gekomen om hun trouw aan het vaderland te betuigen. Een spreekkoor van leerlingen van de Duitse school in Heerlen droeg de tekst 'Wir Auslandsdeutsche' voor. Nederlandse kranten berichtten uitvoerig over de bijeenkomst en toonden zich bezorgd, onder meer door het telegram dat naar Hitler werd gestuurd: '900 Auslands-Parteigenossen aus Limburg (Holl.) grüssen ihren Führer gemeinsam mit den Parteigenossen der Grenzmark Aachen anlässlich einer Treuefahrt in der Heimat'.³³ Voor commissaris Offermans was de maat vol. Nacken kreeg te horen dat hij op 15 december 1934 het land uit moest zijn. Na zijn uitwijzing ging Nacken overigens onverdroten door met zijn opbouwwerk in Limburg.

Tijdschrift *Der Deutsche im Auslande* Heft 1935 [Brabants Historisch Informatie Centrum, toegangsnummer 1862 Procureur-generaal te 's-Hertogenbosch 1933-1940, inv.nr. 21]

32 *Limburgsch Dagblad*, 15 september 1934.

33 *Algemeen Handelsblad*, 24 oktober 1934.

In Noord-Limburg kende ook grensstad Venlo, met ruim 1600 Duitse inwoners, de nodige politieke turbulentie. Een centrale rol in het ideologische vormingswerk in de Duitse kolonie speelden hier de Duitse managers van Nedinsco, de NV *Niederlandsche Instrumentencompagnie*, een van de grootste werkgevers in de stad. Deze dochter van het grote Duitse concern *Carl Zeiss* uit Jena was een zogenoemde *Tarn*-firma, die de vredesbepalingen van Versailles omzeilend, volop produceerde voor de Duitse herbewapening: verrekijkers, lenzen en hoogwaardige afstandmeters. Directeur Erich Schreiber was de lokale politieke leider en tevens Duitse vice-consul. Het consulaat hield kantoor in zijn bedrijf, dat ook een jeugdhonk had voor de Duitse jeugd. Andere Nedinsco-bazen domineerden de Duitse school en de overige Duitse organisaties in de stad.³⁴

In 1934 trachtte Den Haag met Berlijn afspraken te maken over de NSDAP-activiteiten in Nederland. Door alle Duitse organisaties in Nederland onder te brengen in de nieuwe *Reichsdeutsche Gemeinschaft* (RDG) hoopte het kabinet de partijpropaganda te kunnen intomen. Maar deze RDG ontpopte zich als een pure NSDAP-mantelorganisatie en regisseerde in nauwelijks twee jaar tijd de volledige 'gelijkschakeling' van de hele Duitse gemeenschap in Nederland in de geest van het Derde Rijk. Het Nederlands gezag zag dit gebeuren, maar trad nauwelijks op, ondanks de afkeurende berichten in de regionale en landelijke pers. De ministers moesten lastige vragen beantwoorden over de nazi-propaganda, de politieke onrust in de grensstreken en de politieke dreiging. De linkse Kamerfracties van CPN en SDAP, maar ook de confessionelen en de liberalen, met een achterban in de grensregio, vreesden escalatie. De katholieke Kamerfractie en bewindslieden – met name de RKSP-ministers van Justitie Joop van Schaijk en diens opvolger Carel Goseling, verantwoordelijk voor het grensbeleid – werden bestookt door de invloedrijke mgr. Henri Poels, die vanuit zijn woning in de Akerstraat in Heerlen 'zijn' katholieke arbeiders wilde beschermen tegen de nazi-propaganda. De hoofdaalmoezenier van sociale werken was een machtige opiniemaker in Zuid-Limburg. Met zijn medewerkers en talloze katholieke organisaties bestreed hij eerst met volle kracht de 'Hollandse' NSB van Mussert, maar al snel zag hij in dat de sterke Duitse nazi-propaganda een groter gevaar vormde. Poels zag hoe Duitse arbeiders handig naar talloze vieringen werden gelokt met gemeenschappelijk *Eintopfessen*; dat klonk gemoedelijk, maar die stampot werd steevast omlijst met vaandels en opruiende strijdlieiders. Als de Duitse arbeiders overstag gingen door deze indoctrinatie, konden ook de Limburgse collega's en bureaus besmet raken, zo vreesde Poels. De RDG trad op 'als was Nederland een stuk van Duitsland'; er moest een

34 Jan Brauer, 'Spanning aan de grens in de regio Venlo. Grensincidenten, nazi's en verzet midden jaren '30', *Venlose Katernen* 21 (Venlo 2015) 1-40.

einde komen aan het nazi-gewroet.³⁵

De bedreigende en gevaarlijke politieke ontwikkelingen in de grensregio's zijn zeker waargenomen door de opeenvolgende Nederlandse regeringen en de ambtenaren in Den Haag, en kregen bovendien veel aandacht in pers en politiek. Maar er werd slechts mondjesmaat op geacteerd door de regering; de economische belangen prevaleerden. Men hield vast aan de ijdele hoop op de houdbaarheid van de neutrale koers waarmee Nederland afzijdig kon blijven van een nieuw wereldconflict, dat zich eind 1939 onmiskenbaar ontvouwde. Niet alleen uit de reacties van de autoriteiten ver van Den Haag, in de periferie langs de oostgrens, maar ook door de vele uitingen in de regionale pers, blijkt dat er in de grensregio grote weerstand groeide tegenover Duitse nationaalsocialisten. De turbulente politieke omwenteling in Duitsland kreeg ruime aandacht in de Nederlandse pers, die een belangrijke factor was in de publieke opinievorming, zo schetsen gezaghebbende historici.³⁶ In zakenkringen leek er nog sprake van enige bewondering voor de opleving van de strak geleide economie bij de belangrijke handelspartner. Met name de aanpak van de werkloosheid met imposante infrastructurele werken maakte indruk, maar de Nederlandse kranten schreven toch vooral negatief over de politieke excessen bij de bureaus, zij het in neutrale, politiek ongebonden bladen met het oog op de Nederlandse neutraliteit en het economisch belang vaak op een iets gematigde toon, zoals de regering dat had gevraagd. In de nieuwsberichtgeving, de analyse en commentaren was geen 'deutschfreundliche' krant de bekennen, de NSB-bladen uitgezonderd. Vergeleken met de pers in andere landen, kreeg buitenlandse politiek veel ruimte in de Nederlandse krant. Daarbij was er vanaf 1933 uitzonderlijk veel aandacht voor Duitsland, met de politieke moorden, de straatterreur, de uitsluiting en vervolging van Joden en politieke tegenstanders. Dat bepaalde toch wel het algemene beeld over het buurland. Dat werd nauwelijks gecorrigeerd door het werk van het machtige propagandaministerie van Joseph Goebbels, die vooral rond de feestelijke Olympische Spelen in 1936 in Berlijn een succesvol Derde Rijk aan de wereld wilde presenteren. Die propaganda werd doorzien, en de meningen over Duitsland werden niet gunstiger naarmate het regime, eenmaal stevig genesteld, een steeds agressievere buitenlandse politiek ging voeren.

35 Jan Brauer, 'Duitse vrienden en vijanden. Poels tegen het nationaal-socialisme (1930-1940)', in: Mgr. dr. Henri Poels (1868-1948). *Leven en werk van een sociaal bewogen priester en pionier*, Historische Reeks Parkstad Limburg 19 (Heerlen 2022) 218-243. Briefwisseling Poels en PG Den Bosch, september-oktober 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 112.

36 Loe de Jong biedt een overzicht in het Voorspel van het omvangrijke *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1 488-492, nadere analyse kwamen van Paul Stoop, *Niederländische Presse unter Druck. Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940* (München etc. 1987) en van Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).

Ook de Limburgse kranten, overwegend met een sterke katholieke signatuur, schreven volop over de politieke ontwikkelingen net over de grens. Naast de NSDAP-intimidatie aan en over de grens kreeg de strijd van mgr Poels c.s. tegen het 'nazi-gewroet' in de Limburgse gemeenschap veel aandacht.³⁷ De gezaghebbende Poels schreef erover en sprak op talloze katholieke manifestaties. Hij agendeerde de kwestie ook in de Haagse politiek, waarbij hij continu wees op de vervolging van de katholieken door het Derde Rijk. Consul Kreutzwald sprak over een sterk anti-Duits sentiment in Limburg. Hij rapporteerde in december 1935 aan de Duitse gezant in Den Haag, Julius Graf von Zech-Burkersroda: 'Durch die nationalsozialistischen Revolution ist in den letzten Jahren die bekannte scharfe politische Feindschaft der herrschenden Kreise Limburgs gegen Deutschland erwachsen'. Lang had het katholieke Limburg, ver van Den Haag, een eigen leven geleid, maar de provincie was nu volgens de consul 'mit aller Schärfe ganz überwiegend anti-deutsch und niederländisch-holländisch eingestellt'.³⁸ Kreutzwald klaagde verder over de aanhoudende obstructie van het politieke werk in de Duitse kolonie door de Heerlense autoriteiten. Ook zijn opvolger oordeelde in mei 1938 niet mals over commissaris Offermans en burgemeester Van Grunsven: 'ihr deutschfeindliches Verhalten kann nicht übertroffen werden'.³⁹ In de hetze tegen het Derde Rijk en 'unsere Bergarbeiter' trokken zij samen op met het heersende politieke katholicisme, geleid door Poels. Ook de rapportages over de politieke stemming in Nederland van de Gestapo Aken en de Sicherheitsdienst onderstreepten de sterke anti-nationaalsocialistische grondhouding in de Nederlandse publieke opinie en pers.

Met de agressieve, intimiderende propaganda en de ongehoorde Gestapo-methoden op Nederlandse bodem had het nieuwe regime in de Nederlandse grensamenleving veel van de traditionele sympathie voor de Duitsers verspeeld. Dat werd gevoed door de zorgelijke berichten over de repressie bij de burens, die de Limburgers uit eerste hand hoorden van Duitse collega's, familie en vrienden, of uit de verhalen van vluchtelingen die over de grens kwamen.

37 Brauer, 'Duitse vrienden en vijanden. Poels tegen het nationaal-socialisme'.

38 Overzicht consul Kreutzwald voor Gezantschap Den Haag, december 1935, in: PA AA, RAV 161,1 Geheimsachen (Maastricht)

39 Deutsches Konsulat (Weyrauch) aan AA, 4 mei 1938, in: Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), 207 FOSD, inv.nr. 1190. Zie ook noot 16, zijn poging in 1938 om de Limburgse pers te beïnvloeden.

Tijdschrift Die Deutsche Kolonie 1935 [Brabants Historisch Informatie Centrum, toegangsnummer 1862 Procureur-generaal te 's-Hertogenbosch 1933-1940, inv.nr. 30]

Grenzlandpolitik in westelijke richting

Vanwege de weerstand tegen nazi-retoriek en politieke propaganda werd nog een ander spoor ontwikkeld om de Nederlanders gunstig te stemmen voor het Derde Rijk. Daarin had Aken een centrale positie, zo had regeringspresident Reeder al bepleit in het hiervoor beschreven overleg met Kreutzwald en Nockemann. Het ging om culturele uitwisselingen waarbij vooral de gedeelde cultuur-historische wortels en de (stam)verwantschap met de Nederlandse burens werden onderstreept. Concerten, zangconcoursen, dialectavonden en kunstexposities moesten de Limburgse burens wijzen op de oude banden en hen warm maken voor het nieuwe Duitsland. Deze op het oog vriendelijke uitwisselingen werden centraal geregiseerd en gefinancierd uit NSDAP-kanalen en door Goebbels' propagandaministerie. Daarnaast opereerde er vanaf de vroege jaren 1930 in het westen van Duitsland rond Aken, in het Rijnland en Westfalen een groot politiek geïnspireerd universitair, volkskundig, partijpolitiek netwerk van circa duizend 'hele-en-halve' wetenschappers en NSDAP-ers in de zogenoemde *Westforschung*. Dit bonte gezelschap bestudeerde de historische en culturele banden met Nederland en zocht daarbij

toenadering tot Nederlandse collega's. In grensoverschrijdende uitwisselingen speurde men in de taal, historie en gebruiken naar verwantschappen. Die waren er onmiskenbaar: was niet de grote Nederlandse dichter Joost van den Vondel in 1587 in Keulen geboren? Deze stad pakte in mei 1937 uit met een grote viering van Vondels 350ste geboortejaar. De lokale *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* en het *Deutsch-Niederländische Forschungsinstitut* van de Keulse universiteit waren daarbij betrokken.⁴⁰ De Amsterdamse germanist prof. Jan Hendrik Scholte en Vondelkenner Bernhard Molkenboer, hoogleraar in Nijmegen, hielden toespraken; de Nederlandse regering werd vertegenwoordigd door dr. Jan Slotemaker de Bruïne minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Vanaf 1935 stonden dergelijke festiviteiten met een Nederlands tintje steeds vaker op de culturele agenda in het Rijnland en Westfalen.

Daarnaast werd de Duitse cultuur breeduit gepresenteerd in Nederlandse steden. Ook werden Limburgse kunstenaars uitgenodigd om te komen exposeren. In de zomer van 1936 exposeerden dertien Limburgse kunstenaars in het deftige Suermond Museum in Aken. Op zondag 7 juni kregen zij een 'grootsche ontvangst', waarbij industrieel en kunstliefhebber prof. dr. Hugo Cadenbach de 'ware vriendschapsbanden' en het 'beter wederzijdsch begrijpen' over de grens onderstreepte en de burgemeester dit 'völkerverbindende Kulturwerk' toejuichte. Kunstschilder en glazenier Joep Nicolas sprak namens zijn Limburgse collega's: 'Zooals buurkinderen komen wij elkaar ons speelgoed laten zien'. Optimistisch stelde hij dat als de kinderen goed met elkaar overweg kunnen, 'de grooten, die zich op het oogenblik met gewichtige vraagstukken bezighouden vanzelf [zullen] volgen in de vriendschap'.⁴¹ Muziek, een rijtoer door de stad, een borrel en diner met Duitse kunstvrienden vulden de drukke openingsdag. Twee weken later werd in Maastricht de 'tegen'-expositie van zo'n 25 zorgvuldig geselecteerde Duitse kunstenaars in De Gulden Roos feestelijk geopend. De expositie *Kunst des Aachener Raums* was te zien in Maastricht en Roermond en de genoemde expositie van dertien Nederlandse kunstenaars trok langs verschillende steden in het westelijk deel van Duitsland.

Ook de muziek passeerde de grens. De gerenommeerde zangverenigingen de *Mastrechter Staar*, *Légia* uit Luik en de *Aachener Madrigalkreis* hielden begin juni 1938 een groot zangconcours in Aken. Ook hier kregen de gasten een luxe ontvangst. De burgemeesters van Maastricht en Luik spraken – ieder in de eigen taal –, nationale hymnes klonken en na het avondconcert zorgde vuurwerk voor een knallend slotakkoord.⁴² Een maand later nam de Bergkapel van de Domaniale Mijn uit Kerkrade

40 *Deutsch-Niederländische Gesellschaft im Entstehungsjahr 1937* (z.p. z.j.).

41 *Limburger Koerier*, 8 juni 1936.

42 *Limburgsch Dagblad*, 16 mei 1938.

in Aken deel aan een toernooi van de *Fachschaft Volksmusik in der Reichsmusikkammer*.

Ook kwamen er Duitse musici naar Limburg. Zo dirigeerde Herbert von Karajan, de talentvolle jonge *Generalmusikdirektor* van het *Stadttheater Aachen*, op verschillende Limburgse podia.⁴³ Nederlandse kamermuziek werd opgevoerd in Aken, evenals bewerkte toneelstukken van Anton Coolen. Er waren kindervoorstellingen en vooral talloze ontmoetingen: *Studenten-*, *Dichter-* en *Mundarttreffen* over dialect en literatuur. Zo was er in maart 1939 in Aken een *Treffen der Mundartdichter und -kenner zwischen Rhein und Maas*, waarbij dialect en volksmuziek de oude culturele eenheid en samenhang in de landendriehoek moest onderstrepen. De Keizer Karelstad kon met zijn rijke geschiedenis, ligging en economische rol over de landsgrenzen heen, zijn oude centrumpositie tussen Rijn en Maas hernemen, precies zoals Reeder het in 1935 graag zag. Ook de banden met het bedrijfsleven werden aangehaald. Zo gingen Nederlandse ingenieurs en zakenlieden op excursie naar een imposante nieuwe stuwdam in de Eifel.

Opmerkelijk is dat, terwijl de internationale politieke spanningen opliepen, het aantal culturele uitwisselingen in de Limburgse grensregio eind jaren 1930 fors toenam. Ze oogden 'neutraal' en weken nogal af van de gebruikelijke politieke manifestaties met vaandels en opzweepende toespraken. Aan Duitse kant zaten uiteraard wel stevast geüniformeerde eregasten op de eerste rij, de hakenkruisvlag wapperde en bij het volkslied werd de Duitse groet gebracht, maar verder leken het vriendelijke uitwisselingen van oude, bekende burens. Historicus Thomas Müller beschreef uitvoerig – ook in dit Jaarboek – organisatie en werk van dit grote politiek-wetenschappelijke netwerk rond Aken, dat in feite helemaal ten dienste stond van de imperialistische plannen van het Derde Rijk.⁴⁴ De betrokkenen waren actoren in de nationaalsocialistische grenslandpolitiek, waarin het grensbegrip flexibel en vooral 'völkisch' werd ingekleurd. Volkenrechtelijk getrokken grenslijnen verdwenen in een dynamische *Grenzraum*, of grensregio waarin de Duitse *Volksgemeinschaft* zich 'rechtmatig' kon nestelen. Deze regionale identiteitspolitiek leidde ook, sterk politiek ingekleurd en 'hineininterpretierend', tot een gemeenschappelijk beeld van een homogeen, cultuur-historisch en economisch gebied tussen Rijn en Maas, met Aken als bruisend middelpunt.

43 Op 15 juli 1935 in het openluchttheater in Valkenburg, in januari en februari 1938 in de Stadsschouwburg Maastricht.

44 Thomas Müller, *Imaginerter Westen. Das Konzept des 'deutschen Westraums' im völkischen Diskurs zwischen Politischer Romantik und Nationalsozialismus* (Bielefeld 2009). Zie ook van hem: 'Het zogenaamde Frankenland. Nationaal-socialistische voorlopers van een grensoverschrijdende Euregionale identiteitspolitiek 1933-1945', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 48 (2003) 52-91 en 'Die westpolitische Mobilmachung des "Aachener Grenzraumes"', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 109 (2007) 151-214.

Kritiek in De Maasgouw 1939

Vooral de *Technische Hochschule* in Aken had zich soepel in de nieuwe tijd gevoegd. Veel wetenschappers waren actief in de *Westforschung*, onder meer in het *Institut für Grenzlandkunde*. De rector beschouwde zijn hogeschool in 1935 openlijk als voorpost en ‘Ausgangsstellung zum Angriff auf dem Westen’.⁴⁵ Overigens werd in Limburg niet alles zomaar kritiekloos geslikt van wat de Akense alma mater presenteerde. Dat gold zeker voor het proefschrift van Georg Scherdin, verbonden aan de TH Aachen en leider van een *Grenzlandarbeitskreis*. Scherdin had Limburgse grafstenen bestudeerd en geconcludeerd dat het Hoogduitse dialect nog hecht in de schrijftaal van de Limburgers was verankerd.⁴⁶ Dit dialectonderzoek werd met wantrouwen ontvangen door de Maastrichtse gemeentearchivaris en historicus Antoine Kessen. Behalve dunnetjes en qua wetenschappelijke methodiek nogal zwak, was het een puur politiek werk, zo schreef hij begin 1939 in *De Maasgouw*.⁴⁷ Het ergerde Kessen vooral dat Scherdin selectief lotgevallen uit de rijke historie plukte en deze vervolgens verdraaide om te kunnen beweren dat Limburg in feite nog steeds onder het Duitse cultuurgebied viel. Scherdin stelde dat Limburg afgelopen eeuwen weliswaar een *Entdeutschung* had ondergaan door ‘vreemde’ Hollandse en Franse invloeden, maar zag dat er gelukkig nog een Duitse basis aanwezig was in de taal. Het bewijs daarvoor lag op het kerkhof! Althans was gebeiteld in de zerken op Limburgse begraafplaatsen. Met gerichte cultuurpolitiek was *Wiedervereinigung* met Duitsland nog goed mogelijk, tenminste als de Limburgers deze oude band erkenden, een beetje karakter toonden en zich niet zo lieten beïnvloeden door vreemde elementen. Vooral de Maastrichtenaren, zo was Scherdin opgevalen, waren receptief, ‘verfranst’ en onproductief. Hij beschouwde Aken als de culturele en economische metropool van de oude volkskundige *Kulturraum* tussen Maas en Rijn. Criticus Kessen wilde het zwakke ‘onderzoek’ niet zomaar terzijde schuiven, want hij vond het een toonbeeld van de kwalijke mentaliteit in het nieuwe Duitsland, waar wetenschappers en historici vooral moesten bewijzen dat het Duitse volk terecht de *Führerstellung* onder de volkeren op aarde kon opeisen.⁴⁸

45 Geciteerd uit: Müller, *Frankenland*, 61. Over de TH-ontwikkelingen, zie *idem*, ‘Ausgangsstellung zum Angriff’. *Die Westforschung der Technischen Hochschule Aachen*, in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die “Westforschung” der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 819-846.

46 Georg Scherdin, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beiträge zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft* (Berlin 1937).

47 Antonius H.M.C. Kessen (1904-1960) nam na mei 1940 deel aan het verzet: hulp aan onderduikers, Landelijke Knokploegen en illegale pers. Biografie: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/kessen> (Gezien 1 juni 2023).

48 A. Kessen, ‘Duitsche historiographie over Limburg’, *De Maasgouw. Limburgs tijdschrift voor geschiedenis, taal en kunst* 69 (1939) nr. 1, 1-5. Er volgde in de *Limburger Koerier* een polemiek met Maastrichtse kunstkenner Willy Marres, die vroeg om meer spontane tegemoetkoming en minder achterdocht richting

Scherdin bleef zich inspannen om de Limburgers terug te voeren naar de Duitse moederschoot. In februari 1940, met de oorlog voor de deur, lanceerde hij *Heimat - Monatsschrift für Maasland, Eifel und Ardennen*, gericht op heemkunde en het Germaanse Volkstum in de drielandenregio.⁴⁹ Niet alleen Aken, maar ook de universiteiten in Düsseldorf, Keulen, Bonn en Münster hadden programma’s voor de *Westforschung* als bijdrage aan de *Grenzlandpolitik*, waarvoor Berlijn en het regionale bestuur ruime middelen beschikbaar stelden.⁵⁰ Deze wetenschappers leverden de regering in Berlijn ‘Argumente, Informationen, Kriterien und Materialien (...) für eine Revision der bestehenden deutschen Grenzen auf Kosten der Nachbarländer.’⁵¹ In de Duitse historiografie van de laatste decennia kreeg de bijdrage van wetenschappers aan het Duitse imperialistische streven, de bezettingspolitiek in de diverse landen en de daar gepleegde misdaden veel aandacht.⁵²

Balans – sociaal-politieke dynamiek in de periferie

De Limburgse grensregio maakte dus al lang voor mei 1940 kennis met de bedreigende, invasieve praktijken van de nationaalsocialistische revolutie bij de burens. Dat ging vergezeld met methoden en patronen van intimidatie, vervolging en repressie, die in bezet Nederland openlijk werden gecontinueerd. Aan de oostelijke rand van Nederland verschenen al vanaf 1933 brutale Duitse nationaalsocialisten aan de slagboom. NSDAP-ers trokken ook de grens over om de duizenden *Volksgegnossen* in de mijnstreek met juichende propaganda en door intimidatie te winnen voor hun heilstaat. Gestapo-agenten kwamen de grens over en startten op Nederlandse bodem met het in kaart brengen en vervolgen van politieke tegenstanders. Parallel daaraan begon het voorbereidende werk vanuit het Rijnland om de stamverwante Nederlanders – de Limburgers voorop – ‘völkisch’ en cultuurpolitiek als verwante ‘Duitse’ volksgegnoten definitief in te palmen in het duizendjarige Germaanse Derde Rijk.

Scherdin, die volgens hem helemaal niet uit was op annexatie van Limburg. Kessen bleef bij zijn harde oordeel en zag in Marres een apologet van de Duitsers; *Limburger Koerier* 10 mei en 1 juni 1939.

49 In bezet België kreeg Scherdin in de staf van Eggert Reeder een functie bij de Sicherheitsdienst.

50 Michael Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die ‘Volksdeutschen Forschungsge-meinschaften’ von 1931-1945* (Baden-Baden 1999).

51 Peter Schöttler, ‘Die deutsche ‘Westforschung’ der 1930er Jahre zwischen ‘Abwehrkampf’ und territorialer Offensive’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 161.

52 Een omvangrijk overzicht biedt: Dietz, Gabel, Tiedau (Hrsg.), *Griff nach dem Westen*.

De in het begin van dit artikel opgevoerde functionarissen – regeringspresident Eggert Reeder, Gestapo-chef Hans Nockemann en consul Reiner Kreutzwald – waren vanaf het begin sleutelfiguren in dit proces, ieder vanuit zijn eigen positie. Hoe ging het verder met de loopbaan van dit trio? Eggert Reeder maakte promotie; via Keulen werd hij in 1939 regeringspresident in Düsseldorf. Zijn grote interesse voor België bracht hem in 1940 naar Brussel. In bezet België leidde hij onder militair bevelhebber generaal Von Falkenhausen het civiele bestuursapparaat en was hij in feite de hoogste bestuurder in het land. In april 1945 werd hij door het Amerikaanse leger gearresteerd. De Belgische rechter veroordeelde hem in 1951 tot twaalf jaar cel. Gezien het lange voorarrest kon hij weer snel naar Duitsland, waar hij in 1959 overleed.⁵³ Na Aken leidde Hans Nockemann de Gestapo achtereenvolgens in Keulen, Düsseldorf en Koblenz. Mei 1940 kreeg hij een topfunctie in Den Haag: Heinrich Himmler had hem vanwege zijn goede kennis van Nederland benoemd tot *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*. Al in juli moest hij weer weg, omdat hij niet stevig genoeg optrad tegen de demonstraties op Anjerdag, 29 juni 1940, toen op de verjaardag van prins Bernhard de Nederlanders massaal met een anjer op hun revers sympathie toonden voor het koningshuis. Daarmee kreeg Nockemann een functie op het centrale Gestapo-kantoor in Berlijn. Hij sneuvelde in december 1941 aan het Oostfront.⁵⁴ Consul Reiner Kreutzwald werd begin 1937 uit Heerlen teruggeroepen naar Berlijn voor een ideologische bijscholing. In 1939 zat hij weer op een diplomatieke post in Helsinki. In februari 1945 moest hij naar het front. Na krijgsgevangenschap werd Kreutzwald eind 1945 ambtenaar voor Noordrhein-Westfalen. Van 1951 tot 1958 was hij consul-generaal in Milaan.⁵⁵

De sociaal-politieke dynamiek langs de Nederlands-Duitse grens aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog is een boeiend onderzoeksthema, dat laat zien hoe een geïntegreerde open grenssamenleving functioneert in tijden waarin politieke spanningen tussen buurlanden optreden. Er was alom ‘reuring’ aan de grens! De sociale wetenschappers Wilson en Donnan typeren de staatsgrenzen in het algemeen treffend als ‘the political membranes through which people, goods, wealth and information must pass in order to be deemed acceptable or unacceptable by

53 Svenja Weers, Marnix Beyen, ‘Een anti-politieke “Homo Politicus”. De naoorlogse correspondentie van “Militärverwaltungschef” Eggert Reeder (1948-1959)’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLIII (2013) nr. 1, 46-77.

54 In ‘t Veld, *De SS in Nederland*, deel 1, 455-457. Over Nockemann en de Anjerdag: De Jong, *Het Koninkrijk*, deel IV, eerste helft, 280-290.

55 *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945 en PAAA 161 1 20 Geheimsachen* (Maastricht). Kreutzwald zou te mild zijn geweest tegenover katholieken en de autoriteiten; hij vroeg zelf om een disciplinair onderzoek om aan te tonen dat hij als nationaalsocialist de Duitse belangen had gediend. Kreutzwald overleed in 1971.

the state’.⁵⁶ De grens als politiek membraan betekent dat ze in rustige, vreedzame tijden een transparant en open karakter heeft en in gespannen tijden functioneert als een selecterende zeef voor bepaalde zaken en vooral voor in- en uitsluiting van mensen, of zelfs als slot op de deur. In die zin fungeert de grens voor het regeringscentrum ook als een beschermende ‘huid’ die veranderingen in de buitenwereld als eerste waarneemt en signaleert, dus als een soort sensor die aangeeft of bijstelling van het nationale grensbeleid en het grensregime nodig is. Het centrale gezag zal zich vervolgens manifesteren in de periferie en de grip op het grensverkeer versterken met extra bewaking, strengere regels en fysieke ingrepen, zoals hekken, greppels etc.

Het activistische nationaalsocialistische regime overtrad ongekend en ongehoord de grenzen, zoals hier langs een paar lijnen is geschetst. Dergelijk grensonderzoek levert een belangrijke aanvulling op voor de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog. De aanhoudende grote stroom gedenkboeken over ‘40-’45 openen veelal met de inval van de Duitse troepen in mei 1940 – soms wordt de mobilisatie eind 1939 nog gemeld – terwijl, zoals geschetst, de nationaalsocialistische agressieve interventies al kort na 1933 aan én over de grens begonnen. Bovendien domineert in de populaire herinneringscultuur het beeld dat de lethargische, naïeve Nederlanders geen oog hadden voor het Duitse gevaar en al navelstarend in slaap zijn gesukkeld. Dat beeld botst met de ervaringen in de periferie, zoals de contemporaine bronnen over de ontwikkelingen in de grensstreken tonen. Daarom pleitte historicus Bob de Graaff voor meer onderzoek in die richting.⁵⁷ De bescheiden aandacht voor de grensregio in de geschiedschrijving over Nederland en de Tweede Wereldoorlog – door hem getypeerd als een ‘structural historiographical neglect’ – acht hij onterecht, omdat de bewoners langs de oostgrens in veel opzichten eerder dan de rest van Nederland werden geconfronteerd met de bedreigende realiteit van het Derde Rijk. Zij – en ook de lokale autoriteiten – kwamen veel vroeger dan de andere Nederlanders voor nieuwe vragen te staan.

Hoe ondergingen de ‘gewone’ grensbewoners de geleidelijke politisering en polarisering in deze gespannen omstandigheden? In hun onderlinge contacten hadden Nederlandse en Duitse burens alle belang bij een soepele en transparante grenspassage voor hun alledaagse besognes. Zij merkten dat het grensregime vanaf 1933 in rap tempo stroever en lastiger werd. Ze werden geconfronteerd met NSDAP-actievoerders en ook met vluchtelingen die de grens passeerden. Sommige

56 Th.M. Wilson, H. Donnan ed., *Border Identities. Nation and state at international frontiers* (Cambridge 1998) 9.

57 Bob de Graaff, ‘The Dutch Border Areas 1933-1945. Inducement for Incidents or Object of Structural Historiographical Neglect?’, in: B. Kaplan e.a., *Boundaries and their Meanings in the History of the Netherlands* (Leiden 2009) 193-211.

grensbewoners kwamen in actie en werden gids voor vluchtelingen of het Duitse Exil-verzet. Historici en sociale wetenschappers signaleren dat in de periferie van de nationale staat, in dergelijke 'integrated borderlands' met veel interactie over de grens, vaak een eigen gedeelde regionale identiteit groeit, die naast het nationale bewustzijn staat, of dat zelfs kan overschaduwen. De katholieke mijnwerker uit Kerkrade heeft nu eenmaal meer raakvlakken met zijn – ook katholieke – collega uit Herzogenrath dan met een gereformeerde Zeeuwse visser; vooral ook omdat zij hetzelfde dialect spraken. De grens vormde lange tijd nauwelijks een belemmering of scheidingslijn voor het met elkaar samenleven in deze Limburgse regio. Er werd van beide kanten ook volop gebruik gemaakt van de extra mogelijkheden die de grens bood in het dagelijks leven: werk, handel, huwelijk, culturele uitwisseling en smokkel. Zo kon een zekere regionale identiteit over de grens heen ontstaan. Maar deze werd op de proef gesteld in politiek gespannen tijden. Van de Duitse kolonie werd door het totalitaire regime in Berlijn loyaliteit aan het *Vaterland* verlangd; nationaliteit en identiteit deden er plotseling toe.

Er ontstonden wrijvingen in de vele gemengde Duitse families en op het werk kwamen spanningen tussen Nederlanders en Duitsers voor. Bovendien groeide een zekere dissonantie tussen de oriëntatie van de grensbewoner op het centrale machtscentrum van de nationale staat en zijn habitat, het dagelijkse leven in de periferie. Zoals historicus en voormalig SHCL-directeur Ad Knotter aangaf: 'In grensgebieden worden identiteiten uitgedaagd, gevormd en getransformeerd door de wisselwerking tussen symbolische en politieke grensbepalingen.' Dat gebeurt volgens hem in een continu proces dat wordt gestuurd door de centralisatiepolitiek van de nationale overheid, 'maar evenzeer door gedragspatronen van de grensbewoners zelf'.⁵⁸ De aanwezigheid van een nationale grens in een gebied werkt als een katalysator voor processen van politieke en culturele interactie. Deze dynamiek maakt de grensregio's, de *borderlands*, bijzonder ten opzichte van regionale en nationale patronen elders in het land. Die bijzonderheid pleit volgens sommige historici voor het oppakken van historische *border studies*: grensoverschrijdend regionaal historisch onderzoek naar de invloed van nationale grenzen op de dynamiek van sociale en culturele interactie en veranderingsprocessen in grensregio's. Het gaat hier om een ruimtelijke benadering van de geschiedenis: het zoeken naar samenhang tussen identiteit, geografie en geschiedenis en de bijzondere rol van

58 Ad Knotter, 'Na de Kulturraumforschung. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 244. Een overzicht van deze grensthematiek en Knotters bijdrage daaraan: Arnoud-Jan Bijsterveld en Hans Mol, 'All history is local history. Een pleidooi voor glocalisering van lokale en regionale geschiedenis', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 63 (2018) 17-40.

grenzen en de periferie daarbij. De integrale sociaal-politieke grensoverschrijdende geschiedschrijving vanuit wisselende perspectieven is voor de geschiedschrijving van de Nederlandse grensplaatsen haast noodzakelijk te noemen. De regionale samenleving en de sociaalhistorische ontwikkelingen worden namelijk niet alleen sterk gevormd door de aanwezigheid en de werking van de grens, maar vooral ook door de relatie met de mensen aan de andere kant.⁵⁹

Aanleg prikkeldraadhek in de Nieuwstraat-Neustrasse in Kerkrade, oktober 1939 [Beeldbank Gemeente-archief Kerkrade, nr. 1888]

59 *Ibidem*; Anton Schuurman, 'Ruimte en geschiedenis – een noodzakelijk debat', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 247-251. In het kader van mijn proefschrift onderzocht ik de sociaal-politieke interactie in de regio Kleef-Nijmegen ook vanuit het perspectief van Nederlanders in het Derde Rijk. Brauer, *Over de grens*, 260-278.

De 580 km-lange grensstrook van de Dollard tot aan Vaals is zeker geen homogeen gebied; elke grensstreek heeft specifieke kenmerken. De gebieden die grenzen aan het Rijnland kenden van oudsher de meest intensieve interactie en dynamiek. Verder noordelijk was het sociale grensverkeer in de industriële centra rond Nijmegen-Kleef en Enschede-Gronau veel intensiever dan in de dunbevolkte Drentse veenkolonien en ook het vrijwel 'lege' Oost-Groningen kende aanmerkelijk minder grensoverschrijdende interactie. De speciale Gestapo-grenskantoren waren dan ook geconcentreerd in Noord-Rijnland en Westfalen.⁶⁰ Vooral Zuid-Limburg en het aangrenzende Akense kolenbekken, het Wormgebied, waar de kolenaders in de bodem de grens passeren en waar eind negentiende eeuw de mijnindustrie verees, kenden een sterke sociale vevlechting. Door het grote contingent bewoners met Duitse nationaliteit werd de Mijnstreek een brandpunt van politieke onrust na 1933.

De grens van het Derde Rijk kende veel historisch betwiste gebieden waar na 1933 imperialistische en revanchistische krachten werden ingezet. Denk aan de regio rond de Belgische kantons Eupen, Malmedy en Sankt Vith, verder Elzas-Lotharingen en het Saargebied in Frankrijk, Denemarken, Polen – Danzig (Gdańsk) – en Sudetenland in Tsjecho-Slowakije. Op al deze plekken werd door het regime in Berlijn de 'Volksgenossen-kaart' stevig uitgespeeld voor zijn imperialistische doelen. Ieder gebied heeft een eigen karakteristieke en historische context, maar er zijn mogelijk ook parallellen met het politieke proces aan de Nederlandse oostgrens. Wat opvalt is de aanvankelijk milde houding tegenover de 'stamverwante' Nederlanders – en Denen. Tegenover de Franse aartsvijand en de Romaanse cultuur werd door Berlijn uit een ander vaatje getapt, terwijl in het oosten de volkenskundig minderwaardig geachte burens bruut werden weggejaagd en geëlimineerd.

Prelude op de bezettingstijd '40-'45

Na mei 1940 begon de vervolging van politieke tegenstanders door de Duitse bezetter in Nederland pas echt. De afrekening verliep vrij gemakkelijk op basis van de sinds 1933 in de Gestapo-kaartenbakken opgeslagen informatie over Duitse én Nederlandse tegenstanders. De controle op de Duitse kolonie kon gewoon doorgaan, terwijl ondertussen ook werd gestart met de gelijkschakeling en de volkenskundige inlijving van de Nederlandse samenleving volgens de nieuwe orde

60 Zie afbeelding op p. 151.

met hulp van collaborateurs en een 'meestribbelend' Nederlands ambtenarenapparaat. Dat ging overigens met 'hangen het wurgen'. Tientallen participanten van de vooroorlogse *Westforschung* en *Grenzlandpolitik* werden nu operationeel ingezet in de diverse bezette gebieden, ook in de staf van Rijkscommissaris Seyss-Inquart in Den Haag, waar Gestapo-chef Nockemann aan de slag kon. De strijd om de afgedwaalde Limburgers terug te leiden tot het *Deutschtum* bleek ook een moeizaam, stroperig proces. De ware aard en de intenties van het naziregime waren in de Limburgse grensregio al overduidelijk geworden, zoals we zagen. De traditioneel gemoedelijke relaties met de burens over de grens waren gaandeweg danig verkild en gepolariseerd. De Limburgers werden in mei 1940 dan ook niet verrast en ze stonden zeker niet juichend op straat om de Duitse troepen te verwelkomen, integendeel.